

TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI MASALALARI ISSUES OF DEVELOPMENT OF TURKISH LANGUAGES

Ro'ziyeva Sevinch Maxmud qizi
Renessans ta'lim universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: Yusubova U.M.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17932785>

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tillarning kelib chiqishi va rivojlanish bosqichlari ilmiy-nazariy tahlil qilingan. V.V.Radlov, N.A.Baskakov, A.N.Samoylovich va A.M.Shcherbak kabi olimlarning turkiy tillarning rivojlanishi, ural va oltoy tillari o'rtasidagi genetik va tipologik aloqalar, ularning o'xshash va farqli tomonlari haqidagi qarashlari o'rganilgan. Tadqiqotda umumiy ildizdan kelib chiqqan turkiy tillarning tarixiy, hududiy va ijtimoiy omillar ta'sirida mustaqil tillar sifatida rivojlanganligini asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: turkiy tillar tarixi, til taraqqiyoti, davrlashtirish, qadimgi turkiy til, Ural-oltoy tillari, genetik munosabat, dialektal, tipologik o'xshashlik.

Abstract: This article provides a scientific and theoretical analysis of the origin and stages of development of Turkic languages. This article provides a scientific and theoretical analysis of the origin and stages of development of Turkic languages. V.V.Radlov, N.A.Baskakov, A.N.Samoylovich and A.M.The views of scientists such as Shcherbak on the development of Turkic languages, genetic and typological ties between the ural and Altai languages, their similarities and differences are studied. The study substantiated the development of Turkic languages derived from a common root as independent languages influenced by historical, territorial and social factors.

Keywords: history of Turkic languages, language development, periodization, old Turkic language, Ural-Altai languages, genetic relationship, dialectal, typological similarity.

Til jamiyat boyligi bo'lib, u jamiyat a'zolarining o'zaro munosabatlarini amalga oshiradi, insonning moddiy va ma'naviy hayotida sodir bo'layotgan barcha hodisa va hodisalar haqidagi bilimlarni to'playdi va ulardan xabardor qiladi; til shu ma'noda shakllangan va asrlar davomida mavjud. Fikr tilga qaraganda birmuncha tez rivojlanadi va yangilanadi, lekin tilsiz tafakkurni aqlga sig'dirib bo'lmaydi: tilda ifodalanmagan fikr noaniq, tushunarsiz narsa bo'lib, insonga borliq hodisalarini tushunishga, fanni rivojlantirishga va takomillashtirishga yordam bera olmaydi. Tilsiz fikr mavjud bo'lmagani uchun til ham fikrsiz mavjud bo'lmaydi. Biz fikrlash bilan gaplashamiz va yozamiz, o'z fikrlarimizni tilda yanada aniqroq va tushunarliroq ifodalashga harakat qilamiz. Shunday qilib, fikrlar til asosida vujudga keladi va unda mustahkamlanadi; til va tafakkur bir butunlikni tashkil qiladi.

Birinchi til bo'lgan tilning paydo bo'lishi masalasi qadim zamonlardan beri insoniyatni qiziqtirgan. Qadim zamonlardan beri tilning kelib chiqishi haqida ko'plab nazariyalar va ta'limotlar paydo bo'lgan. Biroq, bu nazariya va ta'limotlar haligacha tilning kelib chiqishi masalasini to'liq hal qila olmagan. Dunyo tillari o'zining

grammatik tuzilishi, lugʻat tarkibi va boshqa jihatlari bilan bir-biridan farq qiladi, lekin ayni paytda barcha tillar uchun umumiy qonuniyatlar asosida rivojlanadi. Til zamon oʻtishi bilan, zamon bilan hamohang ravishda oʻzgarib turadi (oʻzbek tilining hozirgi koʻrinishini qadimgi turkiy til bilan solishtirangiz, bunday oʻzgarishlarning koʻlamini aniq koʻrishingiz mumkin) va baʼzan turli ijtimoiy-siyosiy oʻzgarishlar natijasida u hatto muomaladan chiqib ketishi ham mumkin. Masalan, oʻtmishda jahon madaniyati rivojiga katta hissa qoʻshgan Finikiyaliklar va rimliklar tomonidan soʻzlashuvchi qadimgi yunon va lotin tillari vaqt oʻtishi bilan muomaladan chiqib, oʻlik tillarga aylangan.

Tildagi ozgarishlarning tabiati va til taraqqiyotining yonalishlarini yana ikki omil – jamiyat hayotidagi tarixiy ozgarishlar va til taraqqiyotining malum bir bosqichidagi oʻziga xos xususiyatlari belgilaydi. Til tarixining jamiyat tarixi bilan bogʻliqligi tilning ichki tuzilishidagi oʻzgarishlarda (asosan leksika va frazeologiya sohasida), shuningdek, maʼlum bir tilning tarqalish koʻlamining oʻzgarishida (shu jumladan uning funksional uslublarining rivojlanishida) va uning shevalarga boʻlinish darajasida (differenziatsiya) namoyon boʻladi. Fonetika va morfologiya sohalaridagi oʻzgarishlar ijtimoiy hayot hodisalari bilan bevosita bogʻliq emas. Tilning tuzilishidagi jiddiy oʻzgarishlar tillarning oʻzaro taʼsiri jarayonlari bilan bogʻliq. Jamiyat tarixiy taraqqiyotining turli bosqichlarida tillarning dialektik farqlanish darajasidagi farqlar til tarixining jamiyat tarixi bilan aloqadorligini belgilovchi xususiyatdir. Jamiyatning maʼlum hududiy qismlarga iqtisodiy va siyosiy parchalanish jarayonlari iqtisodiy va siyosiy birlashuv jarayonlaridan ustun kelganda, yaxlit, yaxlit tillar hududiy dialektlarga boʻlinadi. Aksincha, jamiyatning iqtisodiy va siyosiy birlashuvi jarayonlari hududiy boʻlinish jarayonlaridan ustun boʻlgan davrlarda dialektal tabaqalanish bilan birga adabiyotda adabiy til sifatida mustahkamlangan yagona milliy tilni yaratish imkoniyati paydo boʻladi. Milliy tilning shakllanishi tegishli millatning shakllanishi davrida sodir boʻladi.

Tillarning rivojlanishi va yanada takomillashtirilishi xalqning ijtimoiy hayotining rivojlanishiga bogʻliq. Kishilik jamiyatining eng kichik va eng qadimiy birligi urugʻdir. Turli sabablarga koʻra urugʻ-aymoqlar parchalanib ketgan, ular bilan bogʻliq urugʻlar paydo boʻlgan. Qarindosh urugʻlar birlashmasi qabila deb atalgan. Qabilalarning aloqa vositasi sifatida oʻz tili boʻlgan.

Tilning qabila tilidan xalq tiliga, xalq tilidan milliy tilga aylanishi tarixiy jarayon mahsulidir. Har bir turkiy til oʻzining umumiy turkiy xususiyatini saqlab qolgan holda, oʻziga xos xususiyatga ega boʻlgan. Umumiy til, tayanch til tushunchasi har bir turkiy tilning rivojlanish yoʻllari har xil boʻlgani uchun ham har bir oʻziga xos turkiy til uchun ham, turkiy tillarning muayyan guruhi uchun ham

nisbiydir. Masalan, hozirgi qoraqalpoq tili uchun XI-XII asrlardagi umumiy qipchoqngay tili tayanch til hisoblanadi. Umumiy qipchoq-no'g'ay tili uchun IX-XIII asrlardagi umumiy qipchoq tili tayanch til hisoblanadi.

1960-yillardan boshlab Ural va Oltoy tillari o'rtasidagi genetik munosabatlarga qiziqish kuchayib, venger olimi D.Fokash, fin turkologi M.Räsänen, J.Kiekboevlar o'z tadqiqotlarida ural va oltoy tillari o'rtasidagi genetik bog'liqlikni tasdiqlaydilar. Ular ural va oltoy tillarida so'zlashuvchilar o'rtasidagi uzoq muddatli moddiy va madaniy aloqalar natijasida bu tillarda o'xshash grammatik hodisalarning paydo bo'lishiga olib kelgan degan xulosaga kelishadi. Ular, ayniqsa, oltoy tillarining bir-biriga yaqinligini ta'kidlaydilar. Shunday qilib, tilshunoslikda ularning genetik va tipologik yaqinligi tushunchasi vujudga keldi. Biroq ba'zilar hali ham ularning genetik aloqasiga shubha qilishadi. Garchi turkiy tillar bir tayanch tildan kelib chiqqan bo'lsalar ham, vaqt o'tishi bilan ularning ba'zilari bir-biridan ajralib qolgan. Buning asosiy sabablari, birinchidan, ularning turli hududlarda joylashganligi, ikkinchidan, boshqa tillar bilan aloqasi. Masalan, oltoy tillari mo'g'ul tillari bilan, turkman tili eroniy tillari bilan, yogur tili mo'g'ul-manjur tillari bilan, o'zbek tili fors-tojik tillari bilan chambarchas bog'liqaloqada edi. Bu aloqa natijasida turkiy tillar o'rtasida jiddiy tafovutlar yuzaga kelgan. Bir qator turkolog olimlar turkiy xalqlar va ularning tillari taraqqiyotining turli bosqichlarini ajratib ko'rsatadilar. Xususan, N.A.Baskakov "Turkologiyaga kirish" asarida turkiy tillarning rivojlanishini quyidagi davrlarga ajratgan: 1. Oltoylar davri (eramizning III asriga qadar). 2. Xunlar davri (milodiy 2-asrgacha). 3. Qadimgi turkiy davr (5–10-asrlar). 4. O'rta turkiylar davri (10–15-asrlar). 5. Yangi turkiy davr (15–20-asrlar). 6. Yangi davr (hozirgi turkiy tillar).

Oltoy davrining qat'iy xronologik chegaralari o'rnatilmagan. Oltoy nazariyasiga ko'ra, turkiy tillar turkiy, mo'g'ul va tungus tillari bilan qarindosh bo'lib, oltoy tillari oilasini tashkil qiladi. Bu nazariyaga ko'ra, turkiy va mo'g'ul tillarining umumiyligi 4–7-asrlarda Xitoyda, 7–12-asrlarda Baykal mintaqasida, 13–11-asrlarda Turkistonda bu tillarda so'zlashuvchi xalqlarning yaqin aloqalari natijasida vujudga kelgan. Turkiy va manjur tillarining umumiyligi 12–10-asrlarda Boxay imperiyasi hukmronligi davrida bu tillarda so'zlashuvchi xalqlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar natijasida vujudga kelgan. Mo'g'ul-tungus-manjur tillarining umumiyligi 10–13-asrlarda manjurlarning mo'g'ul yozuvini qabul qilishi natijasida paydo bo'lgan. Darhaqiqat, Turkiyadan Yaponiyaga tarqalgan turkiy tillar hozirda 31 tilni, mo'g'ul tillari guruhi 17 tilni, tungus tillari guruhi esa 14 til va dialektni o'z ichiga oladi. Oltoy tillari umumiy leksik qatlamining ayrim tomonlarini mushtarak bo'lsa-da, turkiy, mo'g'ul, tungus tillari kabi grammatik xususiyatlarni birlashtirmaydi. Bu

grammatik xususiyatlarni faqat shu tillarning genetik munosabati bilan izohlash mumkin. Oltoy tillarining munosabati B. Ya.ning asarlariga asoslanadi. Vladimirtsev, E.D.Polivanov, N.N.Poppe, G.Y.Ramsted, V.I.Gipius, O.P.Sunik va boshqalar oltoy tillari oilasi tarkibidagi o'xshashliklar qadim zamonlardan beri mavjud bo'lib, irsiy birlik bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Oltoy tillarining umumiyligini tipologik o'xshashlik deb talqin qiluvchi va ularni o'zaro bog'liq deb hisoblaydigan olimlar ham bor. Oltoyshunoslikka bunday yondashuv V.L.Kotvich, L.Ligeti, J.Klauzen, A.M. Shcherbak, G.Dörfer, G.D.Sanjiv va boshqalarning tadqiqotlarida o'z ifodasini topdi. Shunga ko'ra, turkiy tillar tarixi oltoylar davridan boshlanadi, o'shanda oltoy tillari qadimdan yagona til bo'lgan. Oltoy tili dastlab tungus va turk-mo'g'ul tillariga, turk-mo'g'ul tili esa turkiy va mo'g'ul tillariga bo'lingan.

Oltoy davri turkiy tillarning rivojlanishidagi eng qadimgi davr bo'lib, bu davrda turkiy tillar mo'g'ul va tungus-manchur tillaridan sezilarli darajada ajralib chiqmagan. B.Ya.Vladimirtsev bu haqda shunday yozadi: "Mo'g'ul, turk va tungus tillari umumiy ajdodga ega, ularni shartli ravishda oltoy tili deb atash mumkin. Hozirgi oltoy tili noma'lum, ammo oltoy tillari mavjud: mo'g'ul, turkiy va tungus, ehtimol bu tilning rivojlanishi natijasida paydo bo'lgan." Yuqorida ta'kidlanganidek, turkiy tillar oilasi haqida turli fikrlar mavjud. Ba'zi olimlar (E.D.Polivanov, G.Ramstedt) turkiy tillarni yirik Oltoy tillari oilasining bir qismi deb hisoblashadi, shuningdek, tungus, mo'g'ul, koreys va yapon tillarini ham o'z ichiga oladi. Boshqa olimlar (O.Betling, G.Vinkler) ural-oltoy tillari oilasini ajratib ko'rsatishadi, ular yuqorida tilga olingan tillardan tashqari, fin-ugor tillarini ham o'z ichiga oladi.

Turkiy tillar tarixini davrlashtirish muammosi murakkab va ko'p qirrali ilmiy masala bo'lib, uni hal qilishda turli olimlar turlicha yondashuvlarni taklif qilmoqdalar. Ayrimlar oltoy nazariyasiga asoslanib turkiy, mo'g'ul va tungus-manjur tillari o'rtasida qadimiy umumiylik mavjudligini ta'kidlasa, ba'zi tilshunoslar bu fikrni rad etadi. Shunga qaramay, tipologik va ma'lum darajada genetik o'xshashliklarni inkor etib bo'lmaydi. Turkiy tillar taraqqiyotida Hunlar davri alohida o'rin tutadi, chunki aynan shu davrda qabila tilidan xalq tiliga o'tish davri sodir bo'lgan. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, turkiy tillarning taraqqiyoti insoniyat jamiyatining ijtimoiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning har bir bosqichi umumiy turkiy tilning mustahkamlanishi va yanada rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sanoqulov U. Turkiy tillarning davrlashtirilishi. – Toshkent: Fan, 2000.
2. Jo'rayev N. O'zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: Universitet, 2006.
3. Mahmudov N., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston, 2005.

4. Qo'chqortoyev R. Turkiy tillar tipologiyasi. – Toshkent: Fan, 2010.
5. Rasulov R. Til va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: Ma'naviyat, 2012.
6. Yo'ldoshev Q. Umumiy tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Universitet, 2015.